

УДК 94 (477.8) «190» : 343.359

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.6.405>

Андрій Продан*

ЧЕРЕЗ КОРДОН: КОНТРАБАНДА ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ВОЛИНІ (ПОЧАТОК 20 СТ.)

Анотація: Мета дослідження – проаналізувати місце Волинської губернії у системі політичної контрабанди Російської імперії на початку 20 ст., з'ясувати основні маршрути транспортування нелегальної літератури, а також охарактеризувати діяльність жандармських і прикордонних структур у протидії цьому явищу. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму й об'єктивності, що дає змогу відтворити динаміку контрабандних процесів у регіоні. Використано методи аналізу та синтезу, історико-порівняльний і проблемно-хронологічний підходи. Наукова новизна полягає у тому, що вперше на основі архівних джерел системно реконструйовано регіональну модель політичної контрабанди на Волині. У дослідженні введено до наукового обігу нові матеріали жандармських проваджень 1904-1905 рр., що висвітлюють маломасштабні форми транспортування друкованих видань, участь студентських і селянських середовищ, а також механізми міжгубернської взаємодії правоохоронних структур.

Ключові слова: політична контрабанда, нелегальна література, російська влада, Волинська губернія, жандарми, революція, початок 20 ст., Російська імперія, взаємодія з владою

Постановка проблеми. На початку 20 ст. політична контрабанда стала одним із ключових інструментів революційного руху на українських землях, що перебували у складі Російської імперії. Незважаючи на значну увагу історіографії до загальних процесів поширення соціалістичних і національно-визвольних ідей, регіональні особливості функціонування контрабандних маршрутів залишаються дослідженими недостатньо. Особливо це стосується Волинської губернії, яка, через своє прикордонне розташування з Австро-Угорщиною, відіграла стратегічну роль у транспортуванні нелегальної політичної літератури з Галичини до внутрішніх губерній імперії.

Проблема полягає у тому, що діяльність політичних партій та організацій, пов'язана з нелегальним переміщенням друкованих видань через Волинь, здебільшого залишалася поза системним аналізом. Відсутність узагальнених досліджень, заснованих на архівних джерелах, не дозволяє повною мірою відтворити масштаби, маршрути, форми та механізми цієї діяльності, а також реакцію імперської влади на неї. Отже, необхідність вивчення політичної контрабанди на Волині зумовлена потребою конкретизувати регіональний вимір політичного руху, з'ясувати організаційні особливості транспортування заборонених видань і показати, яким чином цей процес впливав на поширення ідейної боротьби в межах імперського простору.

Мета статті – з'ясувати значення Волинської губернії у функціонуванні політичної

* Продан Андрій Олегович – аспірант кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0077-2507>; e-mail: instadf22.prodan@kpmu.edu.ua

контрабанди на початку 20 ст., визначити основні маршрути та способи доставки нелегальних видань. Окремо розглянуто документи Волинського губернського жандармського управління, що висвітлюють повсякденну практику боротьби з політичною контрабандою та дають змогу оцінити вплив цих процесів на політичні настрої й активність мешканців регіону.

Огляд літератури та джерел. Проблематика політичної контрабанди на українських землях початку 20 ст. посідає периферійне місце в історичних студіях, а спеціальних праць, які б комплексно аналізували Волинську губернію як транзитний регіон нелегального обігу друкованих видань, на сьогодні практично не існує. У цьому контексті особливого значення набувають ранні джерельні та історико-аналітичні розвідки кінця 19 – початку 20 ст., які, попри ідеологічну зумовленість, містять важливу інформацію щодо механізмів функціонування революційних організацій і практик протидії з боку імперської адміністрації. Перші узагальнюючі спроби осмислення революційного руху та механізмів поширення нелегальної літератури належать жандармському чиновнику О. Спіридовичу²². Його праці, написані з позицій імперського політичного розшуку, містять цінний фактичний матеріал про структуру РСДРП і ПСР, способи їхньої агітаційної діяльності та загальні підходи влади до боротьби з пропагандою, що створює важливий контекст для аналізу політичної контрабанди на Волині.

Важливим джерелом для вивчення соціал-демократичних структур є робота А. Ріша²³. Це одне з перших спеціальних досліджень, присвячених організаційним формам українського соціал-демократичного руху. У розвідці наявні відомості про маршрути та методи транспортування літератури із західного пограниччя до Волинської губернії. Споріднену тематику розробив О. Гермайзе²⁴. Він окреслює ранні форми нелегального поширення соціал-демократичних текстів, роль місцевих кур'єрів, студентських мереж і прикордонних контактів, що дає змогу пояснити походження політичної літератури, перехопленої жандармерією у регіоні. У радянській історіографії національно-політичний рух в Україні на початку 20 ст. був однією з найбільш заідеалізованих тем, з наукових позицій він майже не вивчався.

У контексті вивчення політичних процесів кінця 19 – початку 20 ст. важливими є праці українських дослідників 1990-х рр., які актуалізували проблематику транспортування нелегальної літератури на українських землях. У роботах В. Головченка²⁵, А. Голуба²⁶ та А. Павка²⁷ розглянуто формування політичних партій, еволюцію

²² *Спиридович А.И.* Революционное движение. Выпуск 1-й. Российская социал-демократическая рабочая партия. Санкт-Петербург: [Б.и.], 1914. 538 с.; *Спиридович А.И.* Революционное движение. Выпуск 2-й. Партия социалистов-революционеров. Петроград: [Б. и.], 1916. 579 с.

²³ *Риш А.* Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». Харьков: Пролетарий, 1926. 141 с.

²⁴ *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 390 с.

²⁵ *Головченко В.І.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.

²⁶ *Голуб А.І.* Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець ХІХ – перша чверть ХХ століття). Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 92 с.

²⁷ *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р. Київ: Іван Федоров, 1999. 248 с.

революційного руху та вплив нелегальної преси на політичну мобілізацію населення Правобережної України. Хоча ці праці не зосереджені безпосередньо на регіоні Волині, вони містять важливі спостереження щодо функціонування ранніх ліберальних соціал-демократичних і національних організацій, а також механізмів поширення друкованих матеріалів, що опосередковано висвітлює умови, в яких діяли контрабандні мережі на суміжних територіях.

У колективній монографії Ю. Лавров²⁸ аналізує виникнення та діяльність українських політичних організацій кінця 19 – початку 20 ст., приділяючи увагу шляхам надходження друкованих матеріалів із-за кордону та впливу прикордонних зон на інтенсивність агітаційної роботи. Його висновки створюють важливе тло для розуміння пограничного характеру Волині.

Суттєво доповнює загальний контекст функціонування прикордонних регіонів праця В. Шандри²⁹, в якій досліджено адміністративно-політичні механізми імперського управління на Правобережжі, включно з Волинню. Авторка докладно аналізує форми контролю за прикордонною зоною, діяльність поліції та жандармерії, а також застосування спеціальних режимів нагляду в умовах посилення революційних рухів. Попри те, що проблема політичної контрабанди не є предметом безпосереднього розгляду, висновки В. Шандри про особливості імперської прикордонної політики дозволяють краще зрозуміти інституційні умови, в яких функціонували нелегальні канали поширення друкованих видань через Волинську губернію.

У контексті загальноімперської історії соціал-демократичного руху значущими є роботи І. Урилова³⁰ та дослідження С. Тютюкіна і В. Шелохаєва³¹. У них окреслено процеси формування революційних організацій, структуру партійних мереж, функціонування закордонних друкарень і маршрути постачання партійної преси до підросійської України. Хоча Волинь у цих працях не виокремлюється, описані авторами механізми циркуляції літератури та взаємодії партійних центрів із периферією є методологічно важливими для інтерпретації волинських джерел.

На сучасному етапі важливим підґрунтям для аналізу політичної контрабанди на Волині є також праці, присвячені розвитку революційного руху у суміжних регіонах. У монографії С. Ткача та Д. Решетченка³² простежено структурну організацію партійних осередків, форми роботи місцевих груп РСДРП, ПСР та українських соціал-демократів, а також роль прикордонного фактора у поширенні агітаційної літератури. Хоча дослідження зосереджене на Поділлі, наведені авторами механізми нелегального обігу літератури та реакції жандармських установ є релевантними для розуміння процесів, зафіксованих у

²⁸ Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / відп. ред. В.Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1999. Ч. 2. С. 248-444.

²⁹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 427 с.

³⁰ Урилов И.Х. История российской социал-демократии (меньшевизма). Часть третья: Происхождение меньшевизма. Москва: Собрание, 2005. 416 с.

³¹ Тютюкин С.В., Шелохаев В.В. Марксисты и русская революция. Москва: РОССПЭН, 1996. 240 с.

³² Ткач С., Решетченко Д. Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку XX століття: монографія: у 2 кн. / [за наук. ред. д-ра іст. наук О.М. Федькова]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 2020. 368 с.

фонді 1335 Центрального державного історичного архіву України. Особливо значущою є монографія О. Федькова³³, яка на сьогодні є найґрунтовнішим дослідженням діяльності УСДС. У роботі детально розглянуто структуру Спілки, взаємини із закордонними центрами, роль Галичини як основного джерела друкованої продукції та схеми її транспортування до Наддніпрянської України. Значна частина описаних автором маршрутів, зокрема шляхів через Кременецький і Дубенський повіти, безпосередньо знаходить підтвердження в матеріалах жандармських справ Волинської губернії 1904–1905 рр., що робить працю О. Федькова одним із ключових контекстуальних джерел для реконструкції регіональної специфіки контрабандної діяльності.

Джерельну основу дослідження становлять матеріали фонду 1335 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, до складу якого входять справи Волинського губернського жандармського управління за 1904–1905 рр. Документи цього фонду містять рапорти, агентурні донесення, протоколи обшуків і допитів, а також листування між жандармськими, прикордонними структурами, що фіксують факти переправлення політичної літератури з австрійського пограниччя через Кременецький, Дубенський і Рівненський повіти. Матеріали відображають маршрути переміщення друкованих видань, соціальний склад контрабандистів, способи маскуванню літератури й заходи імперської адміністрації щодо виявлення та припинення таких практик, що робить фонд 1335 ключовим джерелом для реконструкції механізмів політичної контрабанди на Волині.

Виклад основного матеріалу. На зламі 19–20 ст. Волинська губернія, розташована на південному заході Російської імперії, мала виразне прикордонне положення, що значною мірою визначало її історичну долю (рис. 1). Західна межа губернії, яка проходила по річках Збруч, Горинь і Случ, одночасно була державним кордоном між Російською й Австро-Угорською імперіями. Таке прикордонне положення надавало Волині не лише стратегічної ваги. Регіон фактично виконував роль проміжної зони між підросійською Україною та територіями Австро-Угорщини, звідки надходили нові політичні ідеї та друкована продукція. Саме через це Волинь перебувала у полі особливої уваги імперської адміністрації³⁴.

Упродовж 19 ст. через Волинь пролягали важливі торговельні та поштові тракти, які поєднували Київ із Ковелем, Брестом і Львовом. Наприкінці століття мережа шляхів зростає завдяки побудові залізничних ліній – Київ–Ковель–Брест, Рівне–Луцьк–Ковель, Шепетівка–Здолбунів–Рівне. Запровадження залізничного сполучення наприкінці 19 ст. посилює не лише господарські контакти Волині з іншими регіонами. Нові лінії стали реальними комунікаційними шляхами, якими користувалися учасники революційного руху для пересилання заборонених видань у напрямку внутрішніх губерній. Волинь традиційно підтримувала активні культурні та родинні зв'язки з населенням по той бік австрійського

³³ Федьков О.М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

³⁴ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Санкт-Петербург, 1890–1907. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/23949/%D0%92%D0%BE%D0%BB%D1%8B%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F

кордону, що ускладнювало для імперських структур здійснення повного контролю над прикордонною територією. У таких умовах на межі 19-20 ст. у регіоні сформувалися стійкі маршрути нелегального транспортування політичної літератури, які використовувалися як для доставки друкованих видань, так і для передачі кореспонденції політичного характеру³⁵.

Рис. 1. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець 19 – початок 20 ст.)

Для аналізу політичної контрабанди на Волині доцільно застосовувати хронологічний підхід. Послідовне подання матеріалу дає змогу простежити, як змінювалися маршрути, інтенсивність перевезень і реакція імперської адміністрації протягом 1904-1905 рр.

У контексті реконструкції механізмів політичної контрабанди на Волині оптимальним є хронологічний підхід. Послідовне подання матеріалу дає змогу простежити, як змінювались маршрути, інтенсивність перевезення та реакцію імперської адміністрації. Найінформативнішою джерельною базою для такого підходу виступають справи губернських жандармських установ, передусім матеріали фонду 1335 ЦДІАК України, в яких фіксувалися як реальні вилучення нелегальних видань, так і превентивні дії влади,

³⁵ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Санкт-Петербург, 1890–1907. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/23949/%D0%92%D0%BE%D0%BB%D1%8B%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F

спрямовані на виявлення потенційних маршрутів поширення революційної літератури. Аналіз цих документів дає можливість відтворити структуру місцевих контрабандних мереж, визначити роль окремих повітів і транзитних пунктів, а також окреслити систему нагляду, яку вибудовували правоохоронні органи для протидії поширенню нелегальної літератури.

Одним із перших зафіксованих маршрутів політичної контрабанди на Волині став шлях, організований соціал-демократами у 1901-1902 рр. Упродовж середини 1901 р. до квітня 1902 р. діяв ефективний маршрут переправлення нелегальної літератури за напрямом Мюнхен-Відень-Львів-Київ. Один із його відтинків пролягав через містечко Теофіполь Старокостянтинівського повіту Волинської губернії³⁶. Саме тут у серпні 1901 р. Й. Басовський установив тісний контакт із висланим царською владою соціал-демократом Б. Мальцманом. На квартирі подружжя Мальцманів був облаштований склад для зберігання заборонених видань. Маршрут діяв досить успішно: з серпня 1901 р. по лютий 1902 р. через нього переправлено близько 40 пудів політичної літератури. Однак унаслідок численних арештів, що відбулися у лютому та квітні 1902 р., транспортування тимчасово припинилося³⁷.

У травні 1904 р. Волинське губернське жандармське управління зафіксувало один із найбільш показових випадків контрабанди друкованих матеріалів Революційної української партії (РУП), на станції Дубно затримано пасажира без документів із валізою, що належала І. Чайковському. У ній містилися підроблені паспорти та ретельно впорядкований пакет рупівських видань. Таке поєднання періодики і листівок засвідчувало не лише масштабність операції, а й плановий характер поширення літератури. Затримання у Дубні продемонструвало, що саме залізничні лінії Волині стали ключовими внутрішніми транзитними маршрутами для перенесення видань із Галичини вглиб імперії³⁸.

Подальша перевірка матеріалів дала слідству підстави для висновку про систематичність цих перевезень: експертиза від 10 червня 1904 р. підтвердила використання підроблених документів, що дозволяло Чайковському та його спільникам неодноразово переходити кордон й уникати реєстрації на прикордонних пунктах. Виявлені у валізі листи рупівських активістів розкривали маршрути переправлення та коло контактів у Рівному, відповідальних за подальший розподіл матеріалів серед сільського населення. У підсумку ця справа засвідчила існування цілісного та добре організованого шляху РУП, що діяв паралельно із соціал-демократичними мережами та робив Волинь одним із ключових пунктів політичної контрабанди напередодні революційних подій 1905 р.³⁹

У період революційних подій 1905 р. діяльність Української соціал-демократичної

³⁶ Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / ред. кол.: *О.Г. Мицанчук* (відп. ред.) та ін. Львів: Вища школа, 1988. 320 с.

³⁷ *Довганюк І.К.* Шлях ленінської «Искры» в Росію через Поділля // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, квітень 1967 р. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т; [редкол.: Л.А. Коваленко (відп. ред.) та ін.]. Львів: Каменяр, 1968. С. 19-21; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / [Ред. кол.: *В.М. Таратута* (відп. ред.) та ін.]. Одеса: Маяк, 1980. 343 с.; *Новиков П.О.* Нові дані про пересилку марксистської літератури в Росію // Український історичний журнал. 1961. № 2. С. 61-65.

³⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 3.

³⁹ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 5-6.

спілки (УСДС) значно активізувалася, зокрема у справі транспортування та поширення нелегальної літератури на території Волинської губернії. Як свідчать архівні документи, спілчани намагалися організувати регулярне надходження друкованої продукції контрабандним шляхом, проте частину таких транспортів перехоплювали прикордонні та жандармські органи. Одним із перших зафіксованих випадків стало затримання 8 лютого 1905 р. на станції Кременець, коли жандармерія вилучила у П. Канівця 10 755 примірників 22 назв російсько- й україномовних заборонених видань, серед яких листівка «Раскол Революционной украинской партии», брошури «Страйк і бойкот», газета «Правда» та рупівські книжечки «Національна Рада. Ніч 4 августа» і «Що зробила Національна Рада»⁴⁰. Особливу увагу жандармерії привернула невідповідність між заявленими анкетними даними затриманого та виявленими речами. Спочатку він представився як М. Любарський, проте під час огляду згортка з білизною рядовий прикордонної варті А. Шишкін помітив ініціали «П. К.», що суперечило паспортним відомостям⁴¹. Додаткові розбіжності у підписах на паспорті та протоколі допиту посилили підозри, і в результаті вдалося встановити справжню особу затриманого – Петра Канівця, відомого діяча революційного руху. На цій підставі проти нього було порушено справу за ч. 2 ст. 132 Кримінального уложення, яке передбачало покарання за перевезення та поширення антидержавних видань⁴². Наявність у Канівця значного масиву рупівських матеріалів засвідчує, що Спілка не лише продовжувала ідейну традицію РУП, а й інтегрувала її друкарську продукцію у власну агітаційну діяльність⁴³.

Поширення нелегальної літератури спостерігалось в різних повітах Волині. Так, у квітні 1905 р. невідомий молодик поширював відозви Спілки «Селяне хлібороби» в селах Новоград-Волинського повіту, зокрема у с. Цецилівка Сербівської волості⁴⁴. Наприкінці травня того ж року соціал-демократичні прокламації, серед них «Ко всем крестьянам» і «Мужицький приговор» ширилися у містечку Райгородок Житомирського повіту⁴⁵. 3 червня у с. Олександрівка Новоград-Волинського повіту знайдено відозви «Селяне хлібороби» та «Солдатська пам'ятка» із печаткою Житомирської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)⁴⁶. Подібні випадки зафіксовано й у м. Луцьку, де 15 вересня під час обшуку в С. Мінченка вилучено соціал-демократичну літературу, зокрема кілька примірників відозви «Селяне хлібороби»⁴⁷.

Уже невдовзі Спілка здійснила нові спроби переправлення літератури. 3 травня поблизу с. Колодно Кременецького повіту затримано транспорт Української соціал-демократичної спілки, який перевозив понад 3 200 примірників газети «Листок правди» та прокламацію «Що робити заробітчанами»⁴⁸. Уже наступного дня на прикордонних дільницях

⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 5-5зв.

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 3-3зв.

⁴² Федьков О., Опря Б. Український соціал-демократ П. Канівець: революційні та правові аспекти діяльності (1890-ті – 1905 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 78-96.

⁴³ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 45.

⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 68-69.

⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 422-424.

⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 335. Арк. 33-35.

⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 345. Арк. 1, 4, 15.

⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 342. Арк. 4.

– Колоднянській і Свейковській – у тому ж повіті жандармами були виявлені ще два спілчанські транспорти, в яких містилося понад 2400 екз. аналогічних видань⁴⁹.

Подібні затримання повторювалися і в наступні місяці. Так, у ніч на 26 травня між Стоянівським і Дружкопольським прикордонними постами на Волині було виявлено партію нелегальної літератури російських соціал-демократів. Серед конфіскованих матеріалів були газета «Правда», видрукувана Спілкою, а також брошури «Про державний лад» і «Петербурзька неділя»⁵⁰. У ніч на 15 серпня того ж року в містечку Радзивилів Кременецького повіту прикордонна варта затримала ще один транспорт, в якому налічувалося близько 6 пудів нелегальних соціал-демократичних видань, серед них – 286 екз. газети «Листок правди»⁵¹.

Наведені випадки свідчать, що УСДС здійснювала систематичні спроби переправлення своїх друкованих органів через західний кордон Російської імперії. Попри регулярні перехоплення окремих партій літератури прикордонними та жандармськими службами, значна частина цих видань успішно долала кордон і надходила до місць призначення. Це підтверджують численні факти активної агітаційно-пропагандистської діяльності Спілки у 1905 р., передусім серед сільського населення. Таким чином, Волинська губернія у 1905 р. стала одним із важливих регіонів поширення спілчанської агітаційної літератури.

Упродовж 1904–1905 рр. Волинське губернське жандармське управління отримувало численні повідомлення про можливе надходження соціал-демократичної літератури через прикордонні райони. Реагуючи на ці сигнали, жандарми здійснювали виїзди до сіл, перевіряли місцевих мешканців і координували дії з прикордонною сторожею й охоронними відділеннями⁵². Показовим є затримання у липні 1905 р. особи, що повернулася із-за кордону з революційними виданнями та мала зв'язки зі студентами Київського університету, раніше поміченими у радикальній діяльності. Подальші перевірки та листування засвідчили, що література потрапляла на Волинь невеликими партіями, а її перенесення здійснювали як місцеві селяни, так і студенти⁵³. На відміну від справ, де фіксувалися великі вилучення, документи цієї справи відображають повсякденний адміністративний механізм боротьби з боротьби з численними локальними шляхами політичної контрабанди. Отже, матеріали свідчать, що нелегальні видання потрапляли на Волинь різними шляхами, а жандарми намагалися цьому зарадити – частіше проводили перевірки, стежили за підозрілими місцями та постійно обмінювалися інформацією із сусідніми губерніями.

У серпні 1905 р. Волинське губернське жандармське управління порушило провадження проти Д. Гінзбурга та кількох осіб, підозрюваних у транспортуванні та поширенні соціал-демократичної літератури. За донесеннями жандармів, 15 серпня на одному з контрольних пунктів було перехоплено партію друкованих матеріалів, яка мала

⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 346. Арк. 7–8.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 18–18зв.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 341. Арк. 14–14зв.

⁵² ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 326. Арк. 2.

⁵³ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 326. Арк. 67.

поширюватися серед населення Володимир-Волинського повіту⁵⁴. Серед вилученого фігурували листівки страйкового змісту, прокламації, газети РСДРП, а також окремі видання РУП. Під час огляду речей підозрюваних виявлено документи з різними підписами, що дозволило слідству припустити використання підроблених паспортів для переміщення осіб через прикордонну територію⁵⁵.

У серпні 1905 р. у Дубенському повіті на станції Верба затримали місцевого мешканця Х. Гольденберга, у якого під час огляду виявили пакунки з нелегальними соціал-демократичними виданнями. Серед вилученого були брошура «Солдатская памятка», газети «Социал-демократ» та «Искра». За донесеннями жандармів, Гольденберг рухався типовим для контрабандистів шляхом – із прикордонної смуги у напрямку Києва, що відповідало відомій схемі постачання революційної літератури з Галичини через Волинь. Він уже раніше потрапляв у поле зору поліції через зв'язки з перевізниками у Рівненському та Кременецькому повітах, де в ті роки діяли головні маршрути політичної контрабанди⁵⁶.

Подальше слідство засвідчило, що вилучені матеріали були ретельно приховані серед особистих речей затриманого, що відповідало поширеній практиці транспортування малих партій прокламацій. Окремі аркуші містили відмітки, характерні для підпільних друкарень у Галичині, які забезпечували друком групи, що рухалися через Волинь до Києва. У листуванні між прокуратурою та жандармським управлінням вилучені матеріали однозначно визначалися як політична контрабанда, однак наявних доказів виявилось недостатньо для притягнення Гольденберга до суду. Справу завершено 19 вересня 1905 р., а самого затриманого залишено під негласним наглядом, що підкреслює важливість Дубенського повіту як ланки ширшого контрабандного руху революційних видань⁵⁷.

У ніч на 30 серпня 1905 р. на Рівненському вокзалі жандармський нагляд затримав селянина М. Ємельянова, при якому було виявлено пакунок із соціал-демократичними виданнями, який прямував до Києва. Затриманий визнав, що перевозив кілька книжок за винагороду та продавав подібні матеріали ще у 1904 р. У донесеннях зазначалося, що Ємельянов не належав до організованих революційних гуртків, але підтримував контакти з особами, які регулярно переправляли через Волинську губернію дрібні партії соціал-демократичних брошур і листівок⁵⁸. Подальше дізнання засвідчило, що Ємельянов діяв як дрібний перевізник поза стабільними партійними структурами – типовий для Волині 1905 р. випадок, коли контрабанда спиралася на сезонних робітників, поденників чи кур'єрів. Цей епізод демонструє функціонування «низового» рівня політичної контрабанди на Волині, коли обіг нелегальної літератури забезпечували не організовані структури, а випадкові кур'єри, що робило шляхи доставки майже непомітними для жандармського нагляду⁵⁹.

У жовтні 1905 р. в околицях містечка Берестечко виявлено схованку політичної літератури соціал-демократичного змісту. 8 жовтня 1905 р. під час огляду помешкання

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 316. Арк. 3.

⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 316. Арк. 4.

⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 1.

⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 27зв.

⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 7.

⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 12.

місцевого жителя П. Романовського жандарми знайшли 4 тюки нелегальної літератури, загальною вагою 6 пудів. Усі видання були приховані у вузьких щілинах між підлоговими дошками. У донесеннях підкреслювалося, що форма та якість друку повністю відповідають тим партіям соціал-демократичних видань, які протягом того ж року затримувалися на прикордонних ділянках Кременецького та Дубенського повітів. Зміст вилучених матеріалів включав відозви із закликами до селянських виступів, що давало підстави пов'язувати їх з маршрутами, які використовували кур'єри з австрійського боку⁶⁰.

Подальше слідство, задокументоване у донесенні від 11 жовтня та рапорті прокурорського нагляду, засвідчило, що сховок у Берестечку виконував функцію проміжного пункту – тимчасового складу для подальшого пересилання пакетів літератури у напрямку Луцька та Житомира. Прямих доказів того, що господар брав участь у постійному перевезенні літератури, жандарми не знайшли. У документах зазначалося, що знайдена література опинилася в селі не випадково. Жандарми припускали, що її принесли люди, які час від часу переправляли видання через кордон і користувалися селами як проміжними зупинками. Тому справу передали під подальший нагляд. Цей випадок показує типову для Волині 1905 р. ситуацію, коли за доставку заборонених видань відповідали окремі селяни чи господарства, що час від часу приймали невеликі партії літератури та передавали їх далі на Київ чи Житомир⁶¹.

Восени 1905 р. Волинське губернське жандармське управління порушило провадження у зв'язку з повідомленням про можливу спробу переправлення соціал-демократичних видань через Дубенську залізничну лінію. Підставою став рапорт про затримання на станції Дубно пасажира з не зовсім коректно оформленими документами, що, з огляду на часті випадки політичної контрабанди на цьому напрямі, викликало підозри щодо його зв'язку з РСДРП. Наприкінці жовтня 1905 р. підтвердився факт перетину ним кордону за паспортом сумнівної автентичності, однак додаткова перевірка не дала підстав пов'язувати цю поїздку з транспортуванням революційної літератури⁶². Подальші дії жандармів у листопаді 1905 р. засвідчили, що підстав для продовження розслідування немає, і справа була припинена через відсутність доказів політичної контрабанди. Водночас цей епізод показує особливості роботи жандармського апарату у прикордонному регіоні: навіть непрямі або слабко підтверджені відомості про можливий зв'язок особи з революційними організаціями ставали формальним приводом для відкриття слідства. Станція Дубно й у цьому випадку фігурує як ключовий транзитний і контрольний пункт, що перебував під постійним наглядом через ризики проникнення соціал-демократичної пропаганди у внутрішні повіти Волинської губернії⁶³.

Висновки. Дослідження дає змогу встановити, що на початку 20 ст. Волинська губернія посідала одне з провідних місць у транскордонному переміщенні політичної літератури з Галичини до центральних регіонів Російської імперії. Прикордонне положення, густота локальних шляхів сполучення й активні соціальні зв'язки населення Волині з австрійським пограниччям створювали умови, за яких регіон перетворювався на

⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 1.

⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 1зв.

⁶² ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 1.

⁶³ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 2.

важливий транзитний простір революційної агітації. Аналіз архівних матеріалів Волинського губернського жандармського управління засвідчує, що контрабандний рух мав складну та багаторівневу структуру: від організованих маршрутів соціал-демократів до численних малих переходів, які забезпечували селяни, студенти й інші індивідуальні учасники. Таким чином, Волинська губернія відігравала не лише транзитну, а й організаційну роль у загальноімперській системі політичної контрабанди, що робить її важливим об'єктом подальших регіональних досліджень.

Andrii Prodan

Across the Border: the Smuggling of Political Literature in Volhynia (early 20th century)

Abstract: The aim of the study is to analyze the role of Volhynia Governorate within the system of political smuggling in the Russian Empire at the beginning of the twentieth century, to identify the main routes used for transporting illegal literature, and to characterize the activities of gendarmerie and border institutions in counteracting this phenomenon. The methodological framework is based on the principles of historicism and objectivity, which enable the reconstruction of the dynamics of smuggling practices in the region. The research employs methods of analysis and synthesis, as well as historical-comparative and problem-chronological approaches.

The scientific novelty lies in the first systematic reconstruction – based on archival sources – of the regional model of political smuggling in Volhynia. The study introduces previously unused materials from gendarmerie investigations of 1904-1905, which shed light on small-scale forms of transporting printed materials, the involvement of student and peasant communities, and the mechanisms of inter-provincial cooperation among law-enforcement institutions.

Due to its border location, Volhynia Governorate became one of the key transit zones in the network of political smuggling that connected the printing centres of Austria-Hungary with the Ukrainian provinces of the Russian Empire. Analysis of gendarmerie records reveals a branching system of minor routes that ensured the circulation of illegal literature. The authorities responded with intensified surveillance, interdepartmental correspondence, and the creation of localized observation networks. A comprehensive study of Volhynia as a space of political smuggling provides a deeper understanding of the regional dimension of political movements in the early twentieth century.

Keywords: political smuggling, illegal literature, border, Volhynia Governorate, gendarmerie, revolution, early twentieth century, Russian Empire